

СУЧАСНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПАРАДИГМИ В МОВОЗНАВСТВІ

О.І. Ніка, д-р філол. наук

ДИСКУРСИВНІ КАТЕГОРІЇ І МОДУС

У статті аналізуються різні підходи до визначення дискурсивних категорій, обґрунтовується модус як одна з дискурсивних категорій.

Ключові слова: дискурсивні категорії, текстово-дискурсивні категорії, дискурс-аналіз, модус.

This article deals with analysis of different approaches to the determination of discourse categories, special author's attention is paid to the discourse category "modus".

Key words: discourse categories, textual discourse categories, discourse analysis, modus.

В статье анализируются различные подходы к определению дискурсивных категорий, обосновывается модус как одна из дискурсивных категорий.

Ключевые слова: дискурсивные категории, текстово-дискурсивные категории, дискурс-анализ, модус.

Активізація дискурсивних досліджень у лінгвістиці та інших гуманітарних науках спричинилася до уточнення розуміння дискурсу, зумовила звернення дослідників до визначення статусу і спектру дискурсивних категорій, їх ієрархії.

Більш того, у лінгвістиці постала проблема атрибуції їх або як текстових (оскільки вони безпосередньо локалізуються в тексті), або як текстово-дискурсивних (окрім текстової локалізації обов'язково передбачається їх дискурсивна мотивація), або як дискурсивних категорій. З одного боку, логічно виникає питання про уникнення термінологічної неупорядкованості і синонімічності, а з іншого боку, потребує уточнення трактування текстово-дискурсивних категорій: чи вони є проміжними категоріями, своєрідним містком між напрацюваннями з лінгвістики тек-

сту і дискурсології як дотичних, але самостійних напрямків лінгвістичних досліджень; чи таке визначення більш повно розкриває їх специфіку, репрезентуючи диференційні характеристики, і чи є відмінність між визначенням текстово-дискурсивних категорій і дискурсивних та ін.

Дискусійним у лінгвістиці залишається проблема конкретизації дискурсивних (за іншою термінологією, текстово-дискурсивних) категорій, встановлення їх повного спектру та ієрархії (так, цьому питанню присвячений окремий розділ у монографії О.О. Селіванової¹). Відповідно до сформульованої дослідницею всеохопної діалогічності, яка "маніфестує всі аспекти тексту і дискурсу, і передусім його цілісність у семіосферах інших текстів, культури", називаються текстово-дискурсивні категорії: цілісність, дискретність, інформативність, зв'язність, а також категорії континууму, референційності, антропоцентричності, інтерактивності, інтерсеміотичності².

За іншими підходами, до текстово-дискурсивних відносять категорії стилю, режиму і регістру спілкування, імплікацій, імплікатур дискурсу, ментальних просторів учасників спілкування, фігури спостерігача, точки зору, фокусу і фокалізації, перспективи та ін.³ Цей перелік продовжує емпатія як категорія тексту (дискурсу)⁴. Погляд на ці категорії з погляду лінгвопрагматики дає підстави для визначення, наприклад, точки зору, емпатії, модальності, як прагматичних⁵.

Диференціюючи розгляд дискурсу у смисловому, структурному і процесуальному, а також соціальному планах, М.Л. Маркаров на кожному з цих рівнів визначає відповідні категорії дискурсу і категорії дискурс-аналізу⁶. Зокрема, особливого значення для дослідження різновидів дискурсу набуває аналіз смислової основи висловлення, що корелює з категоріями дискурсу. Під таким кутом зору акцентується на істотних дефініціях теорії дискурсу: пропозиції, пресупозиції, експлікатурі, імплікатурі, інференції і референції⁷.

Урахування специфіки інституційного дискурсу дає підстави для наукового осмислення співмірності понять "категорія дискурсу" і "концепт", як і своєрідного "відкриття" нового ряду дискурсивних категорій з огляду на різновид інституційного

дискурсу. Прикладом цього може слугувати праця "Влада як концепт і категорія дискурсу"⁸, що яскраво віддзеркалює ієрархію категорій за названими критеріями.

Широке розуміння дискурсивної категорії спричинює той факт, що до категорій такого типу зараховують навіть окремі різновиди висловлень. За таким підходом окрему дискурсивну категорію становить паремічне висловлення. Певна річ, зумовленість цього типу висловлень дискурсивною ситуацією є очевидною, що, проте, не дає підстави вважати таке висловлення ізольованою одиницею, яка існує поза текстом, як і відзначати дискурсивність паремійних висловлень у суто диференційному плані, на відміну від інших маркованих чи немаркованих висловлень у тексті.

За іншим підходом, до числа дискурсивних категорій зараховують вставки, що висвітлюються в аспекті взаємодії комунікативного і когнітивного аспектів дослідження⁹. У цьому разі акцентується увага на маркованих засобах вираження цієї категорії, тоді як визначення основних дискурсивних категорій не зводиться до специфіки окремих засобів у висловленні чи особливих висловлень.

У колі реально існуючої наукової проблематики щодо конкретного визначення дискурсивних категорій та їх переліку доцільно трактувати модус як одну з дискурсивних категорій.

Сучасна лінгвістика, що акцентує увагу на реальному використанні мови з погляду суб'єкта, є своєрідним синтезом *когнітивного і комунікативного підходів* до явищ мови, а дискурс-аналіз розглядає як синтез прагмалінгвістики, когнітології та ін. наукових підходів, що формулює підходи до визначення та інтерпретації модусу не в ізольованому просторі строгого визначення "чистого" розгляду явища, а у складній системі координат, що всебічно визначають і характеризують суб'єктивні проєкції.

Визначаючи філософсько-методологічні основи дискурс-аналізу як новітнього інтегрованого напрямку, М.Л. Макаров схарактеризував феноменологію як філософію наукового аналізу, що ідейно пов'язана з прагматикою, підкреслив роль індивідуальної свідомості, значення реального використання мови з погляду суб'єкта. Ця дискурсивна методологія локалізує дискурс в соціально-психологічному, "людському" просторі, а не у фізи-

чному просторі і часі. Саме обґрунтування феноменології як філософії наукового аналізу зумовлює "принципову можливість строгого аналізу комунікації – складної конфігурації соціально-психологічних, мовних, іманентних і трансцендентних феноменів"¹⁰. В основу такого підходу покладено розуміння *соціально-го* як конструйованого переживання *інтерсуб'єктності*, що трактується "як психологічне або феноменологічне переживання спільності інтересів, дій та ін."¹¹.

Із цього погляду дискурс аналізується, по-перше, як один із можливих світів (лінгвістична традиція Е. Бенвеніста, продовжена у працях Ю.С. Степанова та ін.), по-друге, з погляду соціальних характеристик (наприклад, дискурсивна формація, епістема М. Фуко).

Динамічні стани мотивуються маніфестацією суб'єкта, який відповідно видозмінює типову мовну практику. Загалом це прочитання суб'єкта відоме за концепцією Е. Бенвеніста, який називав дискурсом мовлення, невіддільне від мовця, "мовлення, яке привласнюється мовцем", тобто дискурс набуває особистісних характеристик "я-мовця", дискурсу "я". Розвиток цієї ідеї під впливом теорії "можливих світів" продовжив Ю.С. Степанов, який співвідніс дискурс з особливим можливим альтернативним світом у світі мови, що конструюється особливою граматиною, лексиконом, правилами слововживання, синтаксисом, семантикою та власним ідеальним адресатом, тому кожен дискурс – це один із "можливих світів"¹².

Залежність дискурсу "від змінних когнітивних характеристик користувачів мови і від контексту"¹³ представили Т. ван Дейк і В. Кінч у *когнітивній теорії дискурсу*. У ній акцентується увага на "суб'єктивних моделях явищ і ситуацій дійсності", особистих знаннях носіїв мови, "що акумулюють їх попередній індивідуальний досвід, настанови і наміри, почуття та емоції"¹⁴. Із цього погляду розуміння дискурсу переформатовується на "істотний складник соціокультурної взаємодії, характерні риси якого – інтереси, цілі і стилі"¹⁵.

Обидва аспекти, що розглядають особливості конкретного, індивідуалізованого чи історично узагальненого дискурсу, взаємодоповнюють один одного. Так, для дослідження текстів староукраїнської літературної мови другої половини XVI – першої

половини XVII ст. має значення традиційна епістема, що в цьому випадку трактується як оновлена традиція і накладає відбиток на характеристики дискурсу загалом. Так само і в кожному з текстів прочитується позиція мовця як автора твору, що характеризує його суб'єктивний модус. За Е. Бенвеністом, дискурс "я" полягає в наданні основної інформації суб'єктивної мовленнєвої форми, що перетворює модус на основну дискурсовісну категорію. Для порівняння: розрізнення мовця і суб'єкта у французькій школі дискурс-аналізу¹⁶.

Отже, феноменологія як методологічна основа дискурсології, що тісно пов'язана з прагматикою, валоризує, з одного боку, індивідуальну свідомість, а з іншого, – аспекти взаємодії психічного і соціального у процесі комунікації, інтерактивність та інтерсуб'єктність.

Специфіка дискурсу за сферами і характером комунікації¹⁷ позначається і в характеристиці модусу. Так, епістемічність істотна для ефективності аргументації, бо впевненість і категоричність висловлюваного мовцем виражає високий ступінь достовірності, що справляє вплив на адресата. Оскільки ступінь повноти і знань мовця про повідомлюваний факт може відрізнятись, то саме "з епістемічним станом мовця, з оцінкою того, що відбувається, в аспекті "модусу знання" пов'язаний вибір модальних засобів під час аргументації"¹⁸.

Отже, за різними підходами увиразнюється дискурсивність модусу, що дозволяє трактувати його як одну з дискурсивних категорій, обґрунтування якої доповнюється тим, що:

1. Вибір між визначенням текстово-дискурсивних категорій і дискурсивних робимо на користь останніх. Текстово-дискурсивні категорії є спробою з певними доповненнями здійснити перехід від текстових категорій, випрацюваних лінгвістикою тексту і лінгвопрагматикою, до дискурсивних. Утім, родовидові відношення тексту і дискурсу, широка ситуативна мотивація тексту мотивують дискурсивний статус категорій, зокрема модус як дискурсивну категорію. Можливі міркування про те, що ці категорії виявляються в тексті, стосується їх матеріальної локалізації, що покривається ширшим термінопоняттям дискурсу.

2. У лінгвістиці питання про кількість і типологію дискурсивних категорій залишається відкритим, а широке дослідницьке

розуміння модусу та позначення ним сукупності модусних категорій потребують з'ясування співвідношення модусу і модальності чи інших модусних категорій між собою. Разом із тим визнається, що "більшість... модальних зв'язків співвіднесена в дискурсі, тексті з категорією референційності, але у плані інформативності найбільш значущою є аксіологічна модальність та існуюча на її фоні емотивність"¹⁹.

Як бачимо, модус взаємозв'язаний з іншими категоріями, наприклад, континууму (часово-просторової актуалізації), антропоцентричності (суб'єктного фокусу), інтерактивності, інтерсеміотичності (що в різних концепціях трактується як полімодальність, евіденційність) та ін.

Можемо припустити, що з огляду на таку "дифузну" природу модусу, що ілюструє зв'язки модусних категорій з наведеними, його окремо не виділяють у такому переліку. Безперечно, у визначенні цих категорій існує певна об'єктивна закономірність, що пов'язана з функціями мови, основна з яких – комунікативна. З іншого боку, можна помітити відсутність одного принципу класифікації цих категорій, сукупність авторських підходів до потрактування категорій, їх смислового наповнення, так і різну природу, з одного боку, зв'язності, цілісності, дискретності і, з іншого боку, – інтерактивності.

3. Наше розуміння *модусу як дискурсивної категорії* ґрунтується на принципі вираження в тексті сукупності значень, що розглядаються в їх функціональних модифікаціях, у взаємозв'язках із іншими категоріями. Із цього погляду умовність ідеалізованого конструювання доповнюється ситуативною мотивованістю реалізації цих значень, функціональною амбівалентністю відповідно до основного принципу – *реального використання мови з погляду суб'єкта* та ін.

4. Дискурсивний статус модусу є інваріантним визначенням, що розкриває сутність цієї складної категорії, багатоманітність і різноплановість її вираження у мовленнєвій діяльності, тому визначення модусу як дискурсивної категорії є основним. Ця кваліфікація не заперечує його як *текстотвірної категорії*, а розширює межі, мотивуючи процес текстотворення ситуацією.

5. Множинність і відкритість цієї категорії знаходить обґрунтування в лінгвістичних інтерпретаціях модусу з погляду теорії

"можливих світів", що постала у модальній логіці, а також розумінні дискурсу як "його привласнення я-мовцем" (Е. Бенвеніст), як "одного з можливих (альтернативних) світів" (Ю.С. Степанов).

Відкритість теорії "можливих світів" уможлиблює різні ступені індивідуалізації та релятивізації, а тому модус як дискурсивна категорія співвідноситься з *авторською референцією, рефлексією та аксіологією*, містить *результат суб'єктивного пізнавального процесу мовця*.

6. Природа модусу, розглянута в аспекті дискурсивних категорій, аналізується у світлі когнітивної лінгвістики: на основі висновків про квантовий характер роботи людського мозку, режим мислення людини, що проявляється у мовленнєвих процесах. Як уже було відзначено вище, цей аспект прокоментований на матеріалі вставок.

7. Для повного та адекватного аналізу модусу як дискурсивної категорії враховуються різні аспекти: по-перше, характеристика з погляду процесуальності мовленнєвої діяльності, діалогічності, що визначає загальну специфіку дискурсивного аналізу; з іншого боку, дискурсивність відкриває для дослідника можливість "зчитування", інтерпретації модусу, оскільки аналіз будь-якого тексту, а тим більше писемної пам'ятки, виявляється недостатнім без реконструкції сукупності культурних, соціальних та ін. зумовленостей її виникнення, функціонування, сприйняття сучасниками та ін.

8. Основний принцип *реального використання мови з погляду суб'єкта* прочитується в текстовому документі писемної пам'ятки, а також за допомогою глос, пояснень, передмов, післямов, описок, типу письма, почерку, пізніших записів та ін., що також стосуються характеристики суб'єктивного модусу. Дослідник давніх оригіналів фактично оперує сукупністю особливостей, що індивідуалізують текст і визначають його прочитання, тому модус мотивується дискурсом.

9. Історична змінюваність свідомості дає відповідь на питання про межі і специфіку вияву модусних смислів у віддалений від дослідника історико-культурний період. Ситуативна мотивація модусу в тексті, віддаленому в часі від його дослідника-інтерпретатора, зумовлює актуалізацію дискурсивного статусу категорії модусу.

Отже, *модус* – дискурсивна категорія. Це поняття ширше, ніж текстотвірна категорія, бо доповнює процес текстопородження, мотивуючи його позатекстовими факторами. Оскільки текст є результатом дискурсивної діяльності, то модус визначається в процесі цієї діяльності, тобто соціально орієнтованої та зумовленої. У колі наукової проблематики, що пов'язана з урахуванням конкретного лінгвістичного напрямку дослідження чи синтезу різних напрямків, встановленням інваріантних категорій чи залежних від певного типу дискурсу, що визначає спектр цих категорій, їхню ієрархію та ін., ми надаємо модусу особливого статусу та обґрунтовуємо як основну дискурсивну категорію.

¹Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории и коммуникации : монограф. уч. пос. / Е.А. Селиванова. – К.-ЦУЛ, Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.; ²Там само. – С. 191–239; ³Бацевич Ф.С. Рецензії [Електронний ресурс] / Ф. Бацевич // Проблеми слов'язнознавства. – 2005. – Вип. 55. – С. 294. – Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/page/n55/028.pdf>; ⁴Бацевич Ф.С. Емпатія як категорія тексту (дискурсу) / Ф.С. Бацевич // Лінгвістична палітра : зб. наук. праць з актуальних проблем лінгвістики / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Харків, 2009. – С. 112–128; ⁵Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф.С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – С. 155–203; ⁶Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – С. 119–137, 190–202, 203–214; ⁶Олешков М.Ю. Институциональный дискурс в категориальном аспекте (опыт интент-анализа) [Электронный ресурс] / М.Ю. Олешков. – Режим доступа: conf.stavsu.ru/WordDocs/799.doc; ⁸Шейгал Е. Власть как концепт и категория дискурса [Электронный ресурс] / Е. Шейгал. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php; ⁹Perfiljeva N. Вставки в аспекте дискурсивных категорий [Электронный ресурс] / Perfiljeva N. // Žmogus ir žodis. – 2004. III. – С. 27–35. – Режим доступа: [GeolArticle\(1\).PDF-FoxitReader2.3-](http://www.gaeol.com/Article(1).PDF-FoxitReader2.3-) [Geol-Article(1).PDF]; ¹⁰Макаров М.Л. Знач. праця. – С. 49; ¹¹Там само; ¹²Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца 20 века. – М. : Российский гуманитарный ун-т, 1995. – С. 35–73; ¹³Дейк Т. ван. Макростратегии / Т. ван Дейк, В. Кинч // Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – С. 45; ¹⁴Караулов Ю.Н. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса / Ю.Н. Караулов, В.В. Петров // Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Ком-

мунікація. – М. : Прогресс, 1989. – С. 9; ¹⁵Дейк Т. ван. Значч. праця. – С. 53; ¹⁶Серио П. В поісках четвртої парадигми / П. Серио // Філософія язика: в границах і вне границ. – Х. : Око, 1993. – Т. 1. – С. 37–52; ¹⁷Белова А.Д. Поняття "стиль", "жанр", "дискурс", "текст" у сучасній лінгвістиці / А.Д. Белова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Іноземна філологія. – Вип. 32. – 2002. – С. 12; ¹⁸Белова А.Д. Лінгвістическіе аспекти аргументації / А.Д. Белова. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Логос, 2003. – с. 263; ¹⁹Селиванова Е.А. Значч. праця. – С. 213.

О.В. Тришук, д-р наук із соціальних комунікацій

КАТЕГОРІЇ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ

Розглядаються текстово-дискурсивні категорії як об'єктивні істотні властивості, зумовлені функціонуванням тексту в комунікаційному процесі, як засіб узгодження діяльностей комунікаторів, пов'язаних через текст відношеннями взаємодії.

Ключові слова: текстово-дискурсивні категорії, комунікаційний процес, комунікатор, текст.

The categories are considered as significant objective properties due to the operation of text in the communication process as a means of coordinating communicators connected through text by relations of cooperation.

Key words: text, communication process, communicator, categories.

Рассматриваются текстово-дискурсивные категории как объективные существенные свойства, обусловленные функционированием текста в коммуникационном процессе, как средство согласования деятельности коммуникаторов, связанных через текст отношениями взаимодействия.

Ключевые слова: текстово-дискурсивные категории, коммуникационный процесс, коммуникатор, текст.

Науково-інформаційний дискурс є складним соціокомунікативним явищем, що має зорієнтувати потенційного читача у сфері наукових досягнень, якими володіє людство, і поєднує: (а) комунікативних особистостей – представників інформаційних